

О. Нікілев

**ВИРОБНИЧА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА: ДО
ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ (середина 1940-х – 1960-х рр.)**

Аграрна історія України, незважаючи на вагомі здобутки в цій галузі вітчизняних дослідників, і досі залишається недостатньо вивченою. Через це подекуди в сучасній історіографії спостерігається оперування окремими стереотипами, які сформувалися ще в попередні періоди. За таких умов нагальною є потреба актуалізації багатьох проблем, що раніше з причин ідеологічного, теоретико-методологічного характеру не були предметом спеціальної уваги науковців. До їх числа належить і така, як формування професійно-виробничої структури працівників села, зокрема – проблема творення його виробничої інтелігенції, що припадає на середину 1940-х – середину 1960-х рр.

У попередній період дана соціальна верства не виділялася з селянського соціуму і спеціально не досліджувалася. Наявність її та зростаючий вплив і значення у виробничих і соціально-культурних процесах на селі трактувалися одними істориками як зближення міста з селом¹, іншими – як організаційно-господарське зміцнення колгоспів², або – як підвищення культурно-технічного та освітнього рівня колгоспного селянства³. При цьому дослідники розглядали лише кількісні зміни у складі працівників керівної і технологічної ланок колгоспного виробництва, зазначаючи позитивну динаміку збільшення в їх складі осіб з вищою і середньою спеціальною освітою, показуючи це як успішну реалізацію політики партії на селі.

Термін “виробнича” або “виробничо-технічна” інтелігенція села з’являється вже наприкінці 1950-х рр. як рефлексія деяких істориків-аграрників на початки якісних змін у професійно-виробничій структурі працівників села. Проте він не набув поширення. І дана категорія працівників у дослідженнях проходила під назвою “керівники”, “спеціалісти”, що свідчило про традиційне бачення їх дослідниками як колгоспних трударів. У середині 1980-х рр. з’являються праці, присвячені аналізу соціально-класової структури Української РСР, в яких вже зазначається існування на селі такої соціальної верстви, як виробнича інтелігенція⁴. Проте даний висновок не набув подальшого розвитку. Зміни в середині 1980-х рр. у радянському суспільстві визначили й зміни у спрямованості інтересів науковців. Через це падає інтерес їх до осмислення проблем села середини 1940-х рр. – середини 1960-х рр.

На відміну від істориків, філософів і соціологів дійшли до осмислення процесів, що відбувалися у той час в українському селі, не лише

як до кількісних, а й уже – як до якісних. Саме вони почали вбачати в працівниках керівної і технологічної ланок колгоспного виробництва окрему соціальну верству. Вже в першій половині 1960-х рр. вони дійшли висновку, що за характером своєї праці, роллю і місцем у процесі вироблення сільськогосподарської продукції, її суспільному розподілі, за соціальними функціями інженерні, агро- та зооветеринарні працівники села були прямим аналогом інженерно-технічної інтелігенції міста, відрізняючись від останньої лише місцем проживання та ставленням до власності⁵. Проте в подальшому свою увагу науковці зосередили на проблемах функціонування даної соціальної верстви, що хронологічно припадає на пізніші періоди. Така ситуація привела до того, що початковий етап творення виробничої інтелігенції села, весь комплекс пов'язаних з цим економічних, соціальних, демографічних тощо факторів не знайшов висвітлення у вітчизняній науці. І власне даним повідомленням робиться спроба певним чином заповнити наукову лаку, що утворилася.

Реформа, що відбулася в сільському господарстві на зламі 1920-х –1930-х рр., мала незавершений характер. Проголошена нею колективізація, яка передбачала організаційно-господарські зміни в матеріальній сфері села і зміну моделі його виробництва, не пішла далі механічного об'єднання одноосібних господарств без поглибленої перебудови всього складного комплексу виробничих відносин у галузі. В результаті, інфраструктура її, особливо на виробничому рівні, залишалася незмінною з 60-х рр. XIX ст. У той же час змінився соціальний статус селян: з господарів, виробників продукції, вони, за аналогією з промисловими підприємствами, стали найманими працівниками, виконавцями, позбавленими стимулів до сумлінної і продуктивної праці. Але, на відміну від останніх, у нових виробничих сільськогосподарських колективах категорії працівників, які фахово керували трудовими колективами і технологічними процесами, не існувало. На селі така категорія працівників і структурно й організаційно знаходилася поза межами матеріального виробництва і виконувала щодо нього консультативні й контролюючо-плануючі функції. Тобто, виробничо-професійна структура працівників села не відповідала чинній економічній моделі аграрного виробництва. В ній мала місце суттєва прогалина. Проте до уваги вона абсолютно не бралася. Таку ситуацію керівництво держави вирішувало спрощеним шляхом: штатним розкладом виробничих колективів сільгоспартілей було передбачено лише чотири посади: голова, рахівник, бригадир і завідуючий фермою, обрані селянами зі свого середовища. Працівники ж зі спеціальними знаннями, які в мізерній кількості малися в

сільгоспартілях, працювали на правах рядових членів господарств і розглядалися як звичайні колгоспники.

В умовах використання на селі традиційних технологій, з одного боку, та відносно невисокого рівня споживання сільськогосподарської продукції радянським суспільством, – з іншого, відсутність у матеріальному виробництві села такої важливої професійної категорії, як працівники з фаховими знаннями, мало позначалися на економічних показниках господарств і тому не розглядалися як негативний чинник. Але війна та післявоєнна погодно-кліматична ситуація поставили під сумнів спроможність сільськогосподарської галузі в існуючому форматі до прискореного відродження і подальшого ефективного нарощування економічного потенціалу відповідно до підвищених потреб держави, зумовлених комплексом внутрішніх і зовнішніх факторів, геополітичних змін, що сталися в світі.

Пошук шляхів виходу з ситуації відбувався в рамках традиційної для керівництва держави політики, що полягала в брутальному ставленні до села і тотальному викачуванні з нього виробленої продукції. Проблема вирішувалася за рахунок самого села, його економічного, демографічного, соціального потенціалу. Це виявлялося у перманентному посиленні експлуатації працівників його матеріальної сфери як у громадському секторі, так і в приватному. Зміцнення організаційно-господарської виробничої дисципліни відбувалося за допомогою адміністративно-репресивних заходів щодо керівників господарств та підрозділів. Вдосконалення виробничо-професійної структури, тобто створення відсутньої ланки працівників, призначення яких полягало у фаховому управлінні виробничими і технологічними процесами на рівні, що ставив час, почало відбуватися за рахунок самих селян на низькій освітній базі і через систему спеціально створених для цього короткотермінових форм навчання: однорічних шкіл колгоспних кадрів, дворічних шкіл голів колгоспів, дво-, три- і п'ятимісячних курсів з підготовки керівників МТС та сільгоспартілей. Але дана категорія працівників, через невідповідність їх кваліфікації вимогам колгоспного виробництва, не знайшла в ньому необхідного попиту. Спроби вирішити проблему іншим шляхом не мали успіху.

Так, випускники вузів і технікумів не могли використовуватись у колективних господарствах через існуючу систему розподілу і використання тільки в наукових установах, апараті управління всіх рівнів та обслуговуючих сільгоспартілі агро-зооветеринарних та інженерно-технічних структурах. У свою чергу, намагання державно-партійного керівництва підвищити інтелектуальний потенціал матеріального виробництва села за рахунок працівників управлінських та обслуговую-

чих структур галузі також не мала успіху через несприйняття їх самим селом. Оскільки після війни обліково-контролюючі ланки та обслуговуючі організації продовжували перебувати поза колгоспним виробництвом, то село не вбачало в їхніх працівниках чинних учасників процесу вироблення сільськогосподарського продукту. За відсутності конкретних регламентуючих партійно-державних документів воно опиралося використанню спеціалістів у колгоспному виробництві у формі задіяння їх не за фахом і призначенням, виплаті невідповідно низької заробітної плати, при першій же нагоді позбуваючись їх з господарств. У результаті, такий вагомий фактор підвищення продуктивності галузі, як інтелектуалізація її матеріального виробництва залишався незадіяним.

Практично, через неефективну аграрну політику, сталінське керівництво не змогло вирішити питання післявоєнної відбудови сільського господарства, що серйозно позначилося на всіх сферах життя країни.

Критична ситуація в галузі і її вплив на всі процеси життя радянського суспільства поставили нове керівництво на чолі з М. Хрущовим перед необхідністю форсованого виправлення становища. У прийнятій ним програмі потужного піднесення аграрного виробництва в стислі строки важливе місце відводилось інтелектуалізації його матеріальної сфери як вагомого чинника в підвищенні продуктивності сільського господарства і забезпеченні потреб держави його продукцією.

Виконання наміченої програми здійснювалося одночасно трьома шляхами. Перший був продовженням курсу попереднього керівництва готувати працівників керівної ланки колгоспів з самих селян у системі короткотермінових форм навчання. Другий – полягав у активному залученні до вирішення кадрових проблем села міста та його жителів. Третім, що потребував значного часу і коштів на підготовку фахівців, і через це, не розглядався в попередній період як перспективний, залучалися «класичні» навчальні заклади з підпорядкуванням їхньої діяльності як в якісному, так і в кількісному плані проголошеній програмі. Власне, два перших розглядалися як основні у вирішенні поставленого завдання.

Ступінь ефективності кожного зі шляхів був різним. Так, система короткотермінового навчання, як і в попередній період, незважаючи навіть на здійснювані в ній реорганізації, не виправдала сподівань, що на неї покладалися. Незмінна зорієнтованість її на надання спеціальних знань в обмеженому обсязі, визначала низький рівень фаху випускників. Так, з більш ніж 75000 осіб, підготовлених сільськогосподарськими школами за період 1946 – 1953 рр. як бригадирів та завфермами, станом на 1955 р. в основній масі господарств на цих посадах знаходилися працівники, що не мали навіть мінімальної спеціальної освіти⁶.

Аналогічна картина спостерігалася і на початку 1960-х рр. У 1961 р. серед завідувачих фермами така категорія працівників становила 90,1%, бригадирів виробничих бригад – 85,5%, тракторних – 91,5%⁷. З 4172 осіб, які закінчили школи голів колгоспів з 1949 (рік першого випуску) по 1954 р., керівниками господарств працювали лише 837 (21%)⁸. А це становило 4,4% всього корпусу голів колгоспів республіки. В результаті, підготовлені спеціалісти не мали попиту в колгоспному виробництві і за призначенням використовувалися в обмеженій мірі. Практично, вплив даної категорії працівників на виробничі процеси колгоспів був дуже низьким. Відповідно, і кількісно, й якісно значення такої системи у формуванні нової виробничої ланки було мізерним. Це, зрештою, і змусило відмовитися від такого шляху інтелектуалізації колгоспного виробництва.

Спроби підвищення інтелектуального потенціалу села за рахунок міста не дали бажаного результату. Здійснювані у формі перманентних кампаній, спрямованих на заповнення керівних або технологічних посад у матеріальному виробництві аграрної галузі, вони, по суті, носили мобілізаційний характер і не знаходили широкої підтримки міського населення. Через свою обмеженість часовими рамками реалізації, викликаними загальним завданням форсованого піднесення галузі, а також визначально установленними мінімальними кількісними характеристиками, вони не змогли бути сталим і надійним джерелом формування нової виробничої ланки колгоспного виробництва. До того ж, направлені у ході кампаній працівники своєю більшістю зосереджувалися в обслуговуючих колгоспне виробництво структурах або, у кращому разі, у найближчих до міст господарствах, і, таким чином, мало впливали як на покращання виробничо-професійної структури села, так і на ефективність його матеріальної сфери. Примусовий характер цих кампаній визначив сталу тенденцію відтоку залучених до роботи на селі – полишення ними місць свого призначення і повернення назад до міста. Так, з 4100 посланців міста, направлених у 1955 р. у економічно слабкі господарства на посади голів колгоспів з метою їх “підняття”, на кінець 1957 р. залишилося 66%⁹. З направлених у 1953 р. для роботи в МТС 5335 інженерно-технічних працівників промислових підприємств і установ міста на початок 1957 р. повернулося назад 53% інженерів і 53,8% техніків¹⁰.

Намагання виправити ситуацію за рахунок різного роду патріотичних починів також не виявило необхідної ефективності. Задіяння у формуванні нової виробничої ланки офіцерів Радянської Армії, що відправлялися в запас у зв'язку зі скороченням з ініціативи М. Хрущова збройних сил СРСР, не знайшло у них відгуку. Із запланованих 500 осіб для роботи на селі в Україні, виявили бажання працювати там

лише 178¹¹. Спроба залучити до роботи для цього спеціалістів з сільськогосподарськими дипломами, що працювали в інших галузях економіки, не реалізувалася через спротив як їх самих, так і керівників підприємств, на яких вони працювали. Впродовж 1962 р., коли ця кампанія мала місце, до колгоспів було направлено лише 2756 осіб¹², або 3,8% всіх спеціалістів з аграрницькими дипломами, які працювали в установах і організаціях несільськогосподарської сфери. По суті, місто не відгукнулося на заклик держави взяти участь у відродженні сільськогосподарської галузі. Практично, з його боку мав місце лише пасивний спротив здійснюваній політиці.

У свою чергу, значний внесок у таку ситуацію робило і саме село. Розглядаючи такі кроки держави у вирішенні посталих перед галуззю завдань, як втручання до своєї соціально-виробничої структури і вбачаючи в них (заходах) небезпеку для матеріального і соціального становища своїх працівників, воно упереджено ставилося до прибуваючих «ззовні» фахівців і не сприяло закріпленню їх у колгоспному виробництві.

Найбільшу ефективність у забезпеченні виробництва працівниками зі спеціальними знаннями виявив третій шлях, що полягав у залученні до вирішення проблем розвитку аграрного виробництва вищих і середніх сільськогосподарських навчальних закладів. Кількісні і якісні показники його не йшли ні в яке порівняння з двома попередніми. Саме вузи і технікуми, в результаті трансформацій (часом не досить вдалих), що мали на меті переорієнтацію їхньої діяльності в русло потреб матеріального виробництва, стали єдиним джерелом формування нової виробничої ланки. Значні масштаби підготовки в них спеціалістів і направлення в сільськогосподарські організації і підприємства, незважаючи навіть на сталий відтік їх звідти, сприяв, хоч і повільному, але насиченню працівниками відповідного фахового рівня керівних і технологічних ланок матеріального виробництва. Цей процес набув розвитку, починаючи з другої половини 1950-х рр., коли було взято курс на збільшення в складі студентських і учнівських контингентів вихідців із села. В першу чергу за рахунок дітей колгоспників і робітників радгоспів, а також тих, хто мав виробничий стаж та певний життєвий досвід. Господарствам надавалась можливість готувати навіть за свій рахунок спеціалістів з числа своїх працівників. Відбулося розширення підготовки працюючих у аграрній сфері без відриву від виробництва. Власне через систему класичної підготовки і реалізувалась ідея керівництва країни готувати працівників для аграрного виробництва з числа самих селян.

Особливістю другої половини 1950-х – середини 1960-х рр. була значна невідповідність між освітнім і посадовим рівнями фахівців. Основну масу їх складали особи з середньою спеціальною освітою. Наприклад, у 1964 р. у складі голів колгоспів їх відсоток становив 73 %, агрономів – 97,7 %¹³, працівників з вищою освітою – лише 9,2 %¹⁴. Через підлеглість сільгоспвузів союзним органам, студентські контингенти, на відміну від технікумівських, комплектувались у менших від потреб сільського господарства республіки розмірах. До того ж, більша частина випускників розподілялася поза межі України. Відсутність же в колгоспах штатних розкладів, які б чітко ув'язували посадові функції спеціаліста з рівнем його фахової освіти, сприяла наданню керівництвом господарств, з фінансових міркувань, переваги фахівцям з технікумівськими дипломами.

Незважаючи на поступове збільшення кількості працівників зооветеринарного, агрономічного та інженерно-технічного профілю в сільському господарстві, впливу їх на ефективність роботи не відчувалося. Через незмінність системи інтелектуального обслуговування матеріальної сфери галузі вони, як і раніше, продовжували організаційно і структурно знаходитися поза колгоспним виробництвом і не несли відповідальності за його результати.

Вольовим методом цю ситуацію було змінено в другій половині 1950-х рр. Спеціальними постановами керівництва країни спочатку агрономічні та зооветеринарні, а згодом й інженерно-технічні працівники зі структур, що здійснювали щодо колгоспів обслуговуючі та контролюючо-плануючі функції, а саме: МТС, були переведені на роботу до сільгоспартілей і стали членами їхніх трудових колективів. У такий спосіб було «включено» до безпосереднього процесу вироблення сільськогосподарського продукту працівників зі спеціальними знаннями. І таким чином вирішилося питання формування виробничо-професійної ланки матеріальної сфери села, якої об'єктивно потребувала економічна модель сільського господарства, що існувала в країні на той час близько 30 років. Село перейшло на власну соціально-демографічну й економічну базу забезпечення керівних і технологічних ланок матеріального виробництва. В результаті здійснених державних заходів в соціальній структурі села виникла нова верства, якої раніше не існувало – виробнича інтелігенція, яка за суттю й за формою була дійсно сільською.

-
- ¹ *Снитко П.Г.* Деятельность Коммунистической партии Украины по укреплению союза рабочего класса и колхозного крестьянства (1945 – 1960 гг.). – К., 1966.
  - ² *Булак В. И.* Мероприятия Коммунистической партии по дальнейшему организационно-хозяйственному укреплению колхозов и борьба за их осуществление в 1956 – 1959 гг. // Труды кафедры истории КПСС Харьковского гос. университета. – Х., 1962. – Т. 10.
  - ³ *Окладной Г.М.* Рост культурно-технического уровня колхозного крестьянства. – Х., 1958; *Петренко В.С.* Зростання культурно-технічного рівня колгоспного селянства України (1953 – 1961 рр.). – К., 1964.
  - ⁴ Развитие социально-классовой структуры Украинской ССР (60-е – 80-е годы). – К., 1986
  - ⁵ *Сухарев А. И.* Сельская интеллигенция и ее роль в строительстве коммунизма. – М., 1963; *Семенов В. С.* Сфера обслуживания и ее работники. – М., 1966; *Руткевич М.Н.* О понятии интеллигенции как социального слоя социалистического общества // Философские науки. – 1966. – №4.
  - ⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі – ЦДАГО України). – Ф.1. - Оп. 30. - Спр. 3681. - Арк. 123.
  - ⁷ Там само. – Спр. 1693. - Арк. 20.
  - ⁸ Там само. – Спр. 3681. - Арк. 123.
  - ⁹ Там само. – Оп. 24. - Спр. 1961. - Арк. 240.
  - ¹⁰ Там само. – Оп. 30. - Спр. 3593. - Арк. 27.
  - ¹¹ Там само. – Оп. 31. - Спр. 1670. - Арк. 182.
  - ¹² Там само. – Оп. 24. - Спр. 1961. - Арк. 240.
  - ¹³ . Російський державний архів новітньої історії. – Ф. 5. Оп. 45. - Спр. 365. - Арк. 46.
  - ¹⁴ *Нікілєв О. Ф.* Професійно-освітній рівень працівників аграрного виробництва Української РСР у 60-х – 70-х рр. та шляхи його підвищення // Питання історії України: історико-культурні аспекти. – Д., 1988. – С. 167.